

EL PERSONATGE MASFERRER I LES CIUTATS DE VIC I GIRONA A ‘LA LÉGENDE DES SIÈCLES’ DE VICTOR HUGO¹

JOSEP CLARA TIBAU

Resum

Casualment, vaig conèixer la família Masferrer-Martínez i em va sorprendre com recitaven uns versos de Victor Hugo de *La légende des siècles*, que serveixen per presentar el protagonista que dona títol al poema “Masferrer”. I em vaig proposar indagar per què Victor Hugo podia haver escollit un nom ben català per a aquell personatge. Explico el procés de la recerca encara que el resultat no aconsegueixi cap concreció: l'obra i el personatge, viatges de Victor Hugo per Espanya i pels Pirineus, opinió dels crítics francesos, la biblioteca dels Masferrer a Masjoan, la biblioteca de Victor Hugo i introducció dels topònims *Vic* i *Girona*.

Paraules clau

Masferrer, Victor Hugo, *La légende des siècles*, Masjoan, Espinelves, Vic, Girona.

Abstract

*My unexpected encounter with the Masferrer-Martínez family led to a surprising recitation of verses from Victor Hugo's *La légende des siècles*. These lines introduce the protagonist of the poem “Masferrer”, whose name, notably Catalan, prompted my investigation into Hugo's potential reasons for this specific choice. This article details the research process, even though a definitive conclusion remains elusive. The inquiry explores several avenues: the work itself and its character, Victor Hugo's travels in Spain and the Pyrenees, the opinions of French critics, the Masferrer family's library at Masjoan, Victor Hugo's personal library, and the introduction of the place names *Vic* and *Girona*.*

Keywords

*Masferrer, Victor Hugo, *La légende des siècles*, Masjoan, Espinelves, Vic, Girona.*

¹ He d'agrair la col·laboració de la doctora Anna Maria Corredor i Plaja.

MOTIVACIÓ DE LA RECERCA

Fa uns quants estius que, a Llafranc, ens vam fer amics de la família Masferrer-Martínez. Àngel Masferrer, enginyer industrial, havia estat delegat d'Indústria a Girona; havia viscut a Masjoan d'Espinelves i era el quinzè fill de setze germans. La família té una casa a Llafranc, on organitzàvem algun sopar, explicàvem anècdotes, desafinàvem cançons, improvisàvem recitacions.

Un dia em va sorprendre sentir aquests versos:

*Or, dans ce même temps, du Llobregat a l'Èbre,
Du Tage au Cil, un nom, Masferrer, est célèbre...*

I em diuen que aquests versos de Victor Hugo els recitava tota la família. Recorden que, almenys des del 1965, el 31 d'agost, diada de Sant Ramon, la imatge del qual veneren a la capella particular de Masjoan a Espinelves, es reunia tota la família Masferrer i, durant el dinar, l'hereu, llavors Jesús Masferrer i Torrent (1918-2006), oncle del propietari actual Ramon Masferrer, recitava els versos de Victor Hugo.²

L'OBRA I EL PERSONATGE

La Légende des siècles no és una obra unitària, sinó una sèrie de poemes de llargada i mètrica desiguals, escrits entre 1855 i 1876, durant l'exili a l'illa de Guernsey (canal de la Mànega). Allà Victor Hugo compra Hauteville-House el 1856. El poema èpic titulat "Masferrer" apareix en un manuscrit amb data 3 de març de 1859.

Masferrer és un personatge sobrenomenat "le Cyclope français", però representa el "*bon sauvage*" romàntic. Habita "*les hauts sommets montagneux, les neiges où se marque le pas des isards [...] les torrents écumants et hurlants*". Com hem vist abans, és famós "*du Llobregat a l'Èbre, du Tage au Cil*"; o sigui, que és conegut per tot el nord d'Espanya. Constatem que tot el relat èpic presenta les exageracions romàntiques característiques.

Victor Hugo fa una descripció d'un personatge prou salvatge: "És un home de les penyes i dels boscos, que viu sol"; "les seves dents en lloc de

² Vegeu la genealogia dels Masferrer en el treball de recerca de Dolors Vila i Llivina (2009).

pa trenquen l'ametlla oliosa i rànica de l'vet". Travessa qualsevol distància, caçant, pescant o navegant "sobre un tronc d'vet que flota i que ell maniobra". "Emptra per blasfemar tres llengües diferents" (la ubicació als Pirineus fa creure que es tracta del francès, el català i el castellà).

En aquest territori dels Pirineus hi ha diferents reis, alguns amb noms castellans: Bermudo, Sancho, Juan, Blas..., però Masferrer és ben català. La toponímia dels regnes és moltes vegades real: Lordos, Cauteretz, le Canigo, Urgel..., però el territori de Masferrer s'anomena "Liberté". Els altres reis volen elegir Masferrer rei d'Oloron (poble vora Pau), però ell refusa aquest honor i prefereix seguir essent el "*bon sauvage*".

Paul Berret identifica Masferrer amb el Victor Hugo exiliat, feliç en la seva soledat, que menysprea la cort de Napoleó III (el que anomena en un poema "Napoléon le Petit"): "l'expressió directa de l'actitud indignada i heroica del poeta en el seu illot d'exili":

*Comme un loup refusant d'être bête de somme,
Fauve, il s'est du milieu des vivants évadé*

("Com un llop rebutjant ser bèstia de càrrega,
Salvatge, s'ha evadit del món dels vivents")

Segons Berret, "podem reconèixer en tots els reis [...] imatges pejoratives de Napoléon le Petit". Paul Berret és el gran especialista de l'obra de Victor Hugo. Berret (1911) considera que les impressions del viatge que l'autor va fer a Espanya el 1843 són les fonts principals de la major part de les obres de temàtica hispana: "[il] se dirigeait sur l'Espagne pour y recueillir sur ses Albums les notes multiples et pittoresques qu'il devait mettre à profit pour La légende des siècles".

Jean Fourcassié (1935) té la mateixa opinió: "Els records de viatge [...] són l'aliment més substancial de la inspiració de Victor Hugo". "Ha utilitzat els seus records en diversos reculls poètics, i molt particularment en *La légende des siècles*: a Le Jour des Rois, Masferrer [...]; ell transcriu primer aquestes impressions directes en els seus *Albums* de viatge, conservats a la Biblioteca Nacional o en cartes [...] Més tard, aquelles es representen a la seva imaginació quan escriu els poemes pirinencs de la *Légende*". Segons Fourcassié, els noms dels reis lladres els ha tret del *Dictionnaire* de Moréri (1753), però jo no he trobat en aquest diccionari el nom Masferrer. És un nom original, com diu Berret, i singular, escollit lliurement per l'autor. I per què

va triar aquest nom català? Havia conegut Catalunya i algun Masferrer en els seus viatges? En fem la recerca.

VIATGES DE VICTOR HUGO PER ESPANYA I PELS PIRINEUS

Victor Hugo va néixer el 28 de febrer de 1802. El seu pare era Joseph Léopold Sigisbert Hugo, general de Joseph Bonaparte, destinat a Madrid. La mare, Sophie Trébuchet, decideix traslladar la família a Espanya. Raymond Lichet (1968) explica fins a quin punt aquest viatge fou molt important per al nen Victor: passa pel País Basc, que, ja gran, recorrerà; va aprendre en sis setmanes un castellà bàsic gràcies a un diccionari i una gramàtica espanyols que li donà la seva mare... Això li permeté, ja escriptor, inspirar-se en moltes obres espanyoles.

Ara bé, el viatge que més el va motivar fou el recorregut pels Pirineus. La nostra recerca buscava la possibilitat que hagués entrat a Catalunya, conegués Girona, Vic i potser algú de la família Masferrer d'Espinelves, ja que els noms apareixen a *La légende des Siècles*, però no fou així. Va sortir de Bordeus el juliol de 1843, acompanyat de Juliette Drouet, i el 27 entrava a Espanya. Troba els voltants de Sant Sebastià arrasats per la Primera Guerra Carlina i visita Pasajes, Hernani i Pamplona; torna a França per Roncesvalles. El mateix any recorrerà els Pirineus des de Baiona: Ortès, Pau, Lourdes, Cauterets, Gavarnie, Luz. Al setembre passa per Auch, Agen, Périgueux, Angoulême, Jarnac, Cognac, Saintes, Soubise i Rochefort. Allà s'assabenta pel diari de la mort de la seva filla Léopoldine el 4 de setembre. Tenia 19 anys i estava embarassada de tres o quatre mesos; va bolcar la barca al Sena i amb els vestits amples i pesants es va enfonsar; el seu marit Charles Vacquerie també va morir en voler salvar Léopoldine. La desgràcia el feu tornar a París i va caure en una forta depressió. Fou llavors que escrigué la sèrie de poemes romàntics *Les Contemplations*; el més famós dels quals parla de la visita a la tomba de Léopoldine:

*Demain, dès l'aube, à l'heure où blanchit la campagne
Je partirai. Vois-tu, je sais que tu m'attends...*

De tot això deduïm que Victor Hugo no va venir mai a Catalunya i no va visitar Vic ni Girona, encara que anomeni aquestes ciutats a *La légende des siècles*, i encara menys va conèixer la família Masferrer.

OPINIÓ DELS CRÍTICS FRANCESOS

Per veure com s'explicava a França el fet que Victor Hugo escollís el nom Masferrer per a un important personatge i per a tot un episodi de *La légende des siècles*, vaig escriure al Sindbad (servei de respostes a distància de la Biblioteca Nacional de França) (vegeu apèndix 1). Em respongué M. Roger Musnik, del Departament de Literatura i Art de la Biblioteca, molt atentament i em donà les opinions de Paul Berret (1925), Fourcassié (1935) i La Pléiade.

Paul Berret (1925) suposa, sense cap prova, que el retrat del personatge fou inspirat pel record d'un "vell pescador" que hauria vist al llac de Gaube (Cauterets) en el viatge de 1843; aquell home tenia noranta anys. I que el nom Masferrer el devia derivar del poble de Montferrer (Vallespir). Ja veiem a primera vista que aquest "vell pescador de noranta anys" no pot inspirar el personatge Masferrer "cíclop francès". També veiem que no hi ha cap relació entre els dos noms propis; a més, Victor Hugo mai va trepitjar el Vallespir.

El 1935, Jean Fourcassié a la *Revue d'Histoire littéraire de la France* explica que el personatge li fou inspirat pel "vell pescador" del llac de Gaube, seguint la teoria de Berret, i per un bandit provençal, Gaspar Bes. És veritat que a Bes li agradava viure als boscos, però assaltava caravanes, li agradava beure, el joc i les dones... Era un bandit i no un "*bon sauvage*". A més, no explica la relació amb el nom Masferrer.

A l'edició de *Le Livre de poche* de l'Editorial Gallimard (1950) es considera que *Masferrer* és un nom inventat per Victor Hugo, escollit per la seva sonoritat. Seria una bona casualitat! En un altre volum s'explica que "aquest nom va poder ser tret per Hugo del nom del poble de Montferrer, vora del Canigó". Ja hem menystingut aquesta possibilitat.

L'edició de la Bibliothèque de La Pléiade, recentment, segueix confirmant aquestes idees.

LA BIBLIOTECA DELS MASFERRER A MASJOAN (ESPINELVES)

Segons explica Dolors Vila i Llivina (2009), el 22 de febrer de 1224 Berenguer de Bellpuig, senyor de molts terrenys a San Sadurní d'Osormort (a 11 km de Vic) concedeix a Bernat Ferrer un mas anomenat Mas, vora l'església. El nou propietari es dirà Bernat de Mas Ferrer i els seus descendents adopten el nom de Masferrer. Com confirma Francesc de Borja Moll (2006), *Masferrer*

és la grafia aglutinada de *mas Ferrer*. El 1710, Isidre Masferrer i Cors compra la propietat de Masjoan a Espinelves a la família Masjoan, que emigrà a Amèrica. Des de llavors la família Masferrer manté la propietat i l'ha millorat moltíssim.

Martí Boada (2002) escriu: “Al segle XIX prenen significació algunes nissagues de les famílies propietàries del nord del Montseny com els Masferrer del mas de Masjoan, d'Espinelves”. “Juga un paper fonamental la finca forestal més antiga de la regió, el Masjoan d'Espinelves, documentat en el segle XIII. Pertany a la família Masferrer, membres de la qual, ja des d'antany, manifestaren el seu interès per la botànica, la zoologia, i de forma destacada per la silvicultura”.

De fet, Masjoan es troba a la comarca de les Guilleries, “on es pot observar un entorn natural caracteritzat per l'explotació dels seus recursos silvícoles com els faigs o les plantacions d'avets, el roure i les alzines perennes”. Segons el Centre de la Propietat Forestal,³ “actualment, aquesta propietat és la més extensa del municipi, d'unes 450 ha., quasi totalment arbrada [...] i forta presència de coníferes”. La comarca de les Guilleries presenta una serralada amb un intricat sistema orogràfic, que esdevindria famosa per l'activitat dels bandolers, com en Serrallonga al segle XVII. És la comarca més boscosa de Catalunya.

A Masjoan, els Masferrer conserven una gran biblioteca, de fet un arxiu patrimonial de la família, que inclou el Fons Joan Masferrer i Barnils. Segons Dolors Vila, “fou ell qui va compilar i ordenar tot el coneixement i documentació de la família al *Llibre de les Escriptures* de Masjoan”. En la primera etapa hi va dedicar sis anys, des del 1851 fins al 1857. Més endavant va fer alguna revisió i alguna incorporació de nova documentació. El 1859, data de *La légende*, Joan Masferrer tenia 32 anys.

Em va interessar saber si la biblioteca podia guardar algun volum de *La légende des siècles* o altres obres de Victor Hugo i vaig contactar amb el propietari, Ramon Masferrer,⁴ i amb els seus cosins M. Pilar Masferrer, Àngel Masferrer i Jesús Masferrer. La resposta va ser negativa; no guardaven cap obra d'aquell autor; en canvi, sí documents familiars des del s. XIII. Si hi havia relació Hugo-Masferrer només la podem trobar a la ment de l'autor, potser influït per les lectures.

³ Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient. Centre de la Propietat Forestal.

⁴ Actualment porta la propietat el seu fill David.

LA BIBLIOTECA DE VICTOR HUGO

Victor Hugo no formà cap biblioteca a París. El 31 d'octubre de 1855 se'n va a Guernsey i el 1856 hi compra Hauteville-House. Un catàleg de 1870 dona els títols dels llibres situats als prestatges del seu despatx de treball. Allà escriu en vers, el 1859, *La légende des siècles*, que pretén ser una història llegendària de la humanitat. Els crítics francesos consideren que la font de l'obra rau en la biblioteca personal de Guernsey i els seus records dels viatges pels Pirineus.

Paul Berret va anar a Guernsey vers 1904 i estudià el catàleg de la biblioteca de l'escriptor, actualment dispersa, catàleg que fou redactat el 1870. Per això accepta (Berret, 1911) que durant el seu exili a Guernsey “algunes lectures pogueren completar els records dels viatges” [...] “ha consultat històries [...] té sovint atles”: “À Masferrer, Victor Hugo a mis en oeuvre les documents de son voyage peut-être enrichis par des lectures”. El considera “un poète grand liseur de dictionnaires”; té “souvenirs de lectures multiples, renseignements de géographie et d'histoire...; “pour bâtir sa Légende il s'est prodigieusement documenté”. I “la seva font predilecta ha estat el *Grand Dictionnaire* de Morel”, que fou editat el 1674, el 1753 en vuit volums i el 1759 en deu volums.

Creiem que algun llibre de geografia dels Pirineus, de botànica (a la qual tenia molta afició), els atles i mapes o altres lectures que li fan parlar de Reus, el Tibidabo, Vic, Girona... li podien fer conèixer la zona de les Guílleries, al sud dels Pirineus, on destacaven l'arbreda i els boscos d'avets dels Masferrer. Fourcassié explica que a Victor Hugo li agradaven molt les plantes i els estudis de botànica. Els Masferrer llavors eren reconeguts per la seva dedicació a la botànica i la silvicultura, en particular a la plantació de coníferes exòtiques destinades a l'ornamentació. Des dels divuit anys, el propietari de Masjoan era Joan Masferrer i Barnils (1826-1890), el qual va realitzar cap al 1860 la primera plantació de coníferes al Montseny. Cal assenyalar també que Joan Masferrer era una persona molt culta; havia après prou paleografia per transcriure pergamins dels segles XIII-XV i va reunir la documentació familiar durant sis anys (1851-1857) —recordem que la *Légende* és de 1859—. El 27 de novembre de 1867 acaba un llibre manuscrit en què transcriu i detalla tots els documents familiars, *El llibre de les Escriitures*.

Ara bé, hem de reconèixer que totes aquestes dades no ens permeten confirmar la relació Hugo-Masferrer, tal com era el nostre objectiu, però sí que considerem aquesta teoria molt millor que la del “vieux pêcheur” o la del “bandit provençal” dels crítics francesos.

ELS TOPÒNIMS 'VIC' I 'GIRONA'

Els topònims que trobem a *La Légende des siècles* ens demostren que Victor Hugo coneixia gran part de Catalunya per mapes, atles, llibres de botànica... però no per haver-la trepitjada. Fourcassié ho confirma: "*il paraît évident que Victor Hugo a dû consulter d'abord un atlas*". Això fa que cometés molts errors geogràfics, inventés molts personatges i desfigurés els històrics donant-los una exaltació romàntica. Ho veiem en el poema èpic "Le jour des rois" inclòs a la *Légende*:

*Flamme au septentrion. C'est Vich incendiée.
Don Pancho s'est rué sur Vich au point du jour,
Pancho, roi d'Oloron, commande au carrefour
Des trois pertuis profonds qui vont d'Espagne en France;
Voulant piller, il a donné la préférence
à Vich...*

Foc al nord. És Vic incendiada.
Don Pancho s'ha llançat sobre Vic a l'alba,
Pancho, rei d'Oloron, governa a la cruïlla
De les tres collades profundes que van d'Espanya a França;
Volent saquejar, ha donat la preferència
a Vic...

Don Pancho és un personatge inventat, el típic bandit saquejador, l'antítesi de Masferrer. Però és curiós que Victor Hugo el fa rei d'Oloron, el tron que va refusar Masferrer. I que Don Pancho saqueja Vic, on la família Masferrer tenia una bonica casa a la plaça Miquel de Clariana, un palau segons Tornafoch i Yuste. De fet, Masjoan i l'entorn de boscos és a quinze quilòmetres de Vic.

Continuant el poema, hi trobem uns versos sobre Girona:

*Flamboient au midi. C'est Girone qui brûle.
Le roi Blas a jadis eu d'Inez la matrule,
Deux bâtards [...]
Et c'est ainsi qu'ils ont, ces deux princes de fer,
Après avoir rompu le mur qui la couronne,
Brûlé la belle ville heureuse de Girone...*

“Flamarada al sud. És Girona que es crema,
El rei Blas antany va tenir d'Agnès la matrona,
Dos bastards [...]
I és així que aquests dos prínceps de ferro,
Després d'haver destruït el mur que la corona,
Han cremat la bonica ciutat feliç de Girona...”

El rei Blas és un personatge imaginari, però apareix també en el poema Masferrer com el rei d'Obité (d'un país mort) mentre que la part del “*cyclop*” Masferrer s'anomena Liberté.

I apareix Girona, ciutat que Victor Hugo devia conèixer per mapes i per llibres. Destaca les muralles que l'envoltaven del tot a l'època (“*le mur qui la couronne*”) i evoca probablement els setges de 1808-1809.

Ara bé, Berret considera que la tècnica poètica de Victor Hugo, influït per Achille Jubinal, de l'escola de Chartres, és poc acceptable: el que fa és “inserir aquí i allà detalls exactes d'erudició curiosa, extrets en vells diccionaris, i tractar, quant a la resta, la geografia i la història amb el més impertorbable menyspreu”. Podem confirmar que el poeta estava més interessat per la mètrica i la rima que per la narració deformadora de la història. Com diu Léon Renier, “fa intervenir els noms segons la necessitat de l'harmonia”. Ho podem veure en una altra versió del mateix poema anterior: canvia Girona per Tudela, per tal que rimí:

*Après avoir forcé muraille et citadelle,
Détruit la belle ville heureuse de Tudèle.*

BIBLIOGRAFIA

- BELLESORT, André (1930). *Victor Hugo. Essai sur son œuvre*. París: Perrin et Cie.
- BERRET, Paul (1911). *Le moyen âge dans 'La légende des siècles' et les sources de Victor Hugo*. París: Henry Paulin.
- BOADA, Martí (2002). *El Montseny. Cinquanta anys d'evolució dels paisatges*. Esplugues de Llobregat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Tallers Gràfics Soler.
- FOURCASSIÉ, Jean (1935). “Sur les sources des poèmes pyrénéens de Victor Hugo”. *Revue d'Histoire littéraire de la France*, 42e. année, num. 2, p. 232-242. París: Presses Universitaires de France.
- HUGO, Victor:
(1859) *La légende des siècles*. París: Hetzel.
(1903) *Narraciones de viaje: Francia y Bélgica*. Barcelona: Seix i Barral.

- (1950a) *La légende des siècles*. París: Bibliothèque de La Pléiade.
- (1950b) *La légende des siècles*. La Fin de Satan. Dieu. París: Gallimard.
- (1971) *La légende des siècles: extraits*. Col. Classiques Larousse, París.
- (1985) *Los Pirineos. Libros de viajes*. Pequeña biblioteca Calamus Scriptorius, 90. Palma: José J. de Olañeta.
- (1987) *Voyages*. París: Robert Laffont.
- (2012) *Viaje a los Pirineos y los Alpes*. Barcelona: Alhenomedia.
- LA CROIX, M. l'Abbé Nicolle de (1769). *Géographie moderne, [...] précédée d'un Petit Traité de la Sphère du Globe*. París: Herissant Fills.
- LALLEMAND, Jean (1821). *Nouvel abrégé de Géographie Universelle ancienne et moderne, phisique et historique*. París: Desray.
- LICHET, Raymond (1968). *Victor Hugo, la vie et l'oeuvre*. Hachette, col. Textes en français facile, Vanves.
- MOLL, Francesc de Borja:
- (1969) *Diccionari català-valencià-balear*, tom VII. Palma: Moll.
- (2006) *Els llinatges catalans*. Palma: Nova Editorial Moll.
- MOLL, Herman (1711-1717). *Atlas Geographus: or a compleat system of Geography, ancient and modern [...]* (5 vol.). Londres: John Nutt. and Sold by Benjamin Barker and Charles King.
- MORÉRI, Louis (1753). *Le Grand Dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*. París: Libraires Associés.
- TORNAFOCH I YUSTE, Xavier (2000). *Francesc Maria Masferrer: política i ciutadania (1889-1954)*. Biblioteca Serra d'Or. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VILA I LLIVINA, Dolors (2009). "Fons Joan Masferrer i Barnils. Arxiu patrimonial de Masjoan (Espinelles). Genealogies". *Paratge*, núm. 22.

ANNEX I

[Resposta de Roger Musnik, de la Bibliothèque Nationale de France, 3/11/2016]

En 1935, Jean Fourcassé dans la 'Revue d'Histoire Littéraire de la France' répondait à votre question, indiquant que ce personnage était un condensé d'un vieux pêcheur (90 ans) du lac de Gaube qu'avait pu connaître Hugo et d'un bandit provençal, Gaspard Bes. Quant au nom lui-même, Masferrer, il viendrait du nom de Montferrer. Cette information se trouve dans une édition critique de la Légende des siècles, datant de 1925, 'La Légende des siècles T. 4' / Victor Hugo; nouv. éd. publ. d'après les ms. et les éd. originales... par Paul Berret; publiée avec le concours de l'Académie française. Nouv. éd. Paris: Hachette, 1925. La Bibliothèque de La Pléiade, plus récente, ne fait que reprendre succinctement cette note.

Cordialement,

Pour le SINDBAD

Roger Musnik, Département Littérature et art, Bibliothèque Nationale de France

ANNEX II

Algunes obres de la biblioteca de Victor Hugo a Hauteville-House:

BARETTI, Joseph (1777). *Voyage de Londres à Gènes: passant par l'Angleterre, le Portugal, l'Espagne et la France* (traduit de l'anglais) (4 volums). Amsterdam: Marc-Michel Rey.

BAYLE, Pierre (s.d.). *Dictionnaire historique et critique*.

DUSSIEUX, Louis Étienne (1854). *Atlas général de géographie physique et politique et historique*. París: J. Lecoffre.

GOULIN, Jean (1778). *Vocabulaire françois abrégé du dictionnaire de l'Académie françoise*. París: Demonville.

LA CHÂTRE, Maurice (1853-1854). *Dictionnaire universel, panthéon littéraire et encyclopédie illustrée*. París: Administration des Libraires.

LA CROIX, M., abbé Nicolle de (1769). *Géographie Moderne,...précédée d'un Petit Traité de la Sphère du Globe*. París: Herissant Fils.

LALLEMAND, Jean (1821). *Nouvel abrégé de Géographie Universelle ancienne et moderne, physique et historique*. París: Desray.

MOLL, Herman (1711-1717). *Atlas Geographus: or a compleat system of Geography ancient and modern [...]*. Londres: John Nutt; and Sold by Benjamin Barker and Charles King.

MORÉRI, Louis (1683). *Le Grand Dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*. Lió: Jean Girin et Barthelemy Rivière.

R.A.E. (1803). *Diccionario de la lengua castellana reducido a un tomo*. 4ª edición. Madrid: Joaquín Ibarra.

TAYLOR, Isidore-Justin Severin (1843). *Les Pyrénées*. París: Gide.

WATKINS, John; L'ECUY, Jean-Baptiste (traducteur) (1803). *Nouveau dictionnaire universel historique, biographique, bibliographique et portatif...* París: Desray.

Algunes revistes de la biblioteca:

Le Courrier de l'Europe, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1851, 1852.

L'Esprit des Journeaux français et étrangers... 1792.

L'Observateur français. Journal Universel, 1847

London Magazine, Nov. 1853.

Revue de l'Orient, 21e. Cahier, 1845

Revue de Paris, t. II, 1832; 15/X 1957.

Revue française, 1856.

Revue Trimestrelle-Bruxelles, H. Samuel, 1854, 1855.

The Bristol Magazine, Sept. 1857.

The Illustrated London, vol. 26, 1855; vol. 28, 1856; vol. 35, 1859.

The Northern Tribune, vol. 1. Newcastle-on-Tyne: Joseph Barlow, 1854.

